

Микола Андрусяк

ТЕРМІНИ « РУСЬКИЙ », « РОСЬКИЙ », « РОСІЙСЬКИЙ »
І « БІЛОРУСЬКИЙ » В ПУБЛІКАЦІЯХ XVI - XIX століть

В « Опыт-і російской бібліографіи » В.С. Сопикова ¹⁾ маємо реєстр книг, виданих на Україні, Білорусі, Московщині та в Західній Європі у східньо-слов'янських мовах. У них зустрічаємо терміни « руський », « роський », « російський » і « білоруський », які вказують на те, як себе називали в XVI-XIX ст. русини-українці, білоруси й москалі. У виданій Юрієм Шевельовим та Фредом Голлінгом хрестоматії до історії східньо-слов'янських мов ²⁾ маємо матеріяли, які показують, що москалі в першій половині XVI ст. вживали назви « Русія » на означення Московщини ³⁾.

В 1517 р. була надрукована в Празі « Библия Руска » Франца Скорини ⁴⁾ з Полоцька на Білорусі, який не називав своєї біблії « білоруською », з чого слідує, що тогочасна білоруська інтелігенція, духовенство і шляхта вважали себе руським, а не білоруським народом. Далі читаємо: « Книги св. пророка Божія Даніила починаються зуполне, выложены на Рускій языкъ д-р Франц. Скориною изъ Полоцка » ⁵⁾. У передмові до книги « Притчи Соломонови » пише цей автор: « я Франц Скорининъ синъ... казалъ есми тиснути притчи... Рускимъ языкомъ » ⁶⁾. В книзі « Еснирь » зазначає цей автор: « И своему прироженому Рускому языку къ науце всего добра » ⁷⁾. В Гуттеровому виданні много-

1) В.С. Сопиковъ : Опытъ російской бібліографіи. Редакція, примѣчання, дополненія и указатель В.Н. Рогожина, Изданіе А. Суворина, Санкт-Петербург, передрук : Holland Press, London, 1962.

2) G.Y. Shevelov & F. Holling : A Reader in the History of the Eastern Slavic Languages, New York, 1958.

3) Ibid., с. 25, р. 1503 : « По великого князя Слову Ивана Васильевича всея Русіи »; с. 28, р. 1549 : « Царю и великому князю Ивану Васильевичу всея Русіи ».

4) Сопиков, цит. тв., ч. I, с. 8.

5) Як вище, с. 10.

6) Я. в., с. 11.

7) Я. в., с. 11.

мовної Біблії, надрукованої в Нюрнберзі 1599 р., поміщено « Рускій переводъ » Мойсеевого П'ятикнижія, Книг суддів, Ісуса Навина і Книги Руть, можливо, що це переклад Скорини.⁸⁾ А далі « Руски церковникъ » (Книга Ісуса сина Сирахова)⁹⁾.

Також у виданому у 1517 р. « Псалтирі » зазначає Скорина, що видав він цю книжку для руського народу в руській мові. У написаному в початках XVI ст. в монастирі в Супраслі коло Білостоку панегірику читаємо похвалу руському князеві Константинові Острозькому за те, що він побив « силу велику московську »¹⁰⁾. З того бачимо, що предки українців і білорусів називали себе русинами, але не признавали за русинів москалів.

Білоруські протестанти Матвій Кавечинський, Симон Будний і Лаврентій Кришковський надрукували в Несвижі 1562 р. з присвятою їхнім протекторам, князям Радивилам, « Катихизисъ для простыхъ людей языка Рускаго »¹¹⁾.

З книг надрукованих Іваном Федоровичем та згаданих Сопиковим, слід відмітити такі : « Апостоль », Москва 1564, « Іваномъ Федоровымъ і Петромъ Тимофіевымъ Мстиславцовымъ по благословенію московского митрополита Макарія ». « Апостоль », Львів 1573, в якому зазначено : « Иванъ Федоровичъ Друкаръ Московскій »¹²⁾. « Біблія », Острог 1581, в якій зазначено : « Іваномъ Федоровимъ синомъ Москвитиномъ ». Князь Константин Василь Острозький згадує в передмові « въ православіи изрядно сіятельна государя и великого князя Іоанна Васильевича Московскаго... » , а далі наприкінці : Біблію... множая пяти сот лѣтъ на словенскій переведенную еще за великого Владимирера, крестившаго землю Рускую... » Цю передмову писав для кн. Острозького Герасим Данилович¹³⁾. Характерне тут підкреслення московського походження Івана Федоровича, і те, що не називається московського царя царем руським. Не менш інтересне зазначення, що хрестив Руську землю Володимир Великий. Але в надрукованій в Слободі на Московщині 1577 р. « Псалтирі » читаємо : « зъ наказу великія росіи государя царя и великого князя Івана Васильевича всея русіи самодержца, мастеромъ Андроникомъ Тимофіевичемъ Невежою »¹⁴⁾.

Видана 1598 р. в Острозі « Книжица » містить у собі п'ять з черги посланіє Мелетія, патріярха александрійського і доглядача вселенського престола константинопольського, « до всѣхъ обще народу Россійскаго православныхъ христіянъ », похваляючи їх за те, що вони не пішли за своїми владиками, які прийняли в

8) Я. в., с. 11-12.

9) Я. в., с. 12.

10) Андрусак : Історія України, I, Прага 1944, с. 32-33.

11) Сопиков, цит. тв., с. 35.

12) Я. в., с. 7.

13) Я. в., с. 14.

14) Я. в., ч. II, с. 120.

Берестю 1696 р. церковну унію з Римом¹⁵). А далі читаємо, що в тій самій «Книжиці» посланія Мелетія «Рускимъ и Єллинскимъ и Латинскимъ языкомъ wydрукoвани будуть, на утѣшеніе нѣкое во еже отъ сопотивныхъ обуреваній православнымъ»¹⁶). Від грецької назви Руси «Росія» почали називати себе наприкінці XVI ст. русини (українці і білорусини) «російським» або «роським» народом, щоби підкреслити свою національну окремішність від московських «русских». Очевидно, на Україні не було відомо про надрукований 1577 р. в московській Слободі «Псалтирь», в якому вперше вжито назву «великія росіі» стосовно Московщини.

У надрукованій у львівській Ставропігійській братській друкарні 1591 р. «Грамматиці доброглаголивого Єллино-Славенскаго языка»... «ко наказанію (для навчання) многоименитому Россійскому роду»¹⁷), читаємо: «Мужайся многоплеменный роскій народе». З цього приводу пише советський історик Львова М.П. Ковальський, що це був заклик до воз'єднання з Росією¹⁸), тобто з Московщиною. В дійсності це був заклик до руського народу, щоби він мужнів в освіті. До руського народу львівські русини не зараховували москалів.

В Евю 1616 р. появилось «Евангеліе Учительное Воскресное... на рускій переложено съ Грецкаго и Славенскаго языка»¹⁹). Виклад на Отче наш, переложений з грецького на «Рускій языкъ» архимандритом Леонтієм Карповичем, появился у Вильні 1620 р.²⁰).

Від грудня 1621 до 15 жовтня 1622 р. друкувалася в Москві «Минея Мѣсячная» з присвятою «избранному царю и Великому князю Михайлу Феодоровичу всея Росіи Самодержцу»²¹). Як дїда «Государя Царя и великого князя Михайла Феодоровича, всея Росіи самодержца» згадується «государя царя и великаго князя Феодора Ивановича всея Росіи скиферты великих государств на Востоцѣ и Сѣверѣ содержащаго», та батька «Филарета патріарха московскаго и всея Росіи»²²). Не бачив цієї «Минеї» наш гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, що призначуючи перед своєю смертю (20 квітня 1622 р.) півтора тисячі золотих на львівську братську школу, зазначував, що робить він це для навчання «діток наших російських»²³).

15) Я. в., ч. I, с. 38.

16) Я. в., с. 39.

17) Я. в., с. 21.

18) Історія Львова, Вид. Львівського Державного Університету ім. І. Франка, Львів 1956, с. 31.

19) Сопиков, цит. тв., ч. I, с. 26.

20) Я. в., с. 32.

21) Я. в., с. 41.

22) Я. в., с. 42.

23) Архив Юго-Западной Россіи, Часть III, т. I, Київ 1863, с. 268-71; М. Грушевський: Історія України-Руси, т. VII, Київ-Львів 1909, с. 489; Андрусак: Історія козаччини, Мюнхен 1946, с. 24.

1627 р. надруковано на Україні « Лексиконъ Славенороссій » Панви Беринди ²⁴). 1628 р. надрукував Мастер Петр фон Селяв у Стокгольмі « Катихизисъ, си есть Греческое слово, а по Руски именуется крестыанское учение » ²⁵). Тут кидається ввічі дивогляд з нашого цьогочасного вжитку : на Україні писали « росскій » з двома « сс », а для московських « крестыан » писали « по руски » з одним « с ».

1630 р. видало Ставропигійське Успенське братство у Львові « Октоихъ сирѣчь Осьмогласникъ »; в передмові зазначено : « въ градѣ Леондополи малыя Россія » ²⁶). Тут названа Галичина « малою Росією » згідно з термінологією царгородських патріархів у XIV ст., що називали галицьку митрополію « Малою Росією ». Того самого року надруковано у Львові « Вирше съ трагедіи Хр. Пасхы св. Григорія Богослова », при яких є замітка : « на Бѣлорусскомъ языкѣ » ²⁷). Термін « білоруський » вживали москалі в XVII ст. на означення писем, писаних на Україні. Так, наприклад, маємо : « Списокъ съ писма съ бѣлорускаго писма со статей, каково прислали запорожскіе посланники Самойло Богдановъ да Павелъ Тетеря, марта въ 14 день 162 (1654) » ²⁸). Цей документ був надрукований в « Акт-ах, относящіе-хся къ исторіи Южной и Западной Россіи » ²⁹), в яких є багато документів з московських архівів з приміткою : « Списокъ съ бѣлорускаго писма ». Тимто « Катихизисъ » митрополита Петра Могили, що був надрукований у Києві в 1645 в польській і тогочасній книжній руській мовах, був опублікований в 1648 р. в Москві під таким наголовком : « Катихизисъ, сочиненіе Кіевскаго митрополита П. Могили на польскомъ и Бѣлорусскомъ языкахъ ...Переведенный на Славено-россійскій языкъ » ³⁰). Подібно « Кирилла, архієпископа Єрусалимскаго поучительни слова перевелъ съ греч. на Бѣлорускій языкъ Стефанъ Зизаній », були друковані « на польскомъ и бѣлорусскомъ языкахъ » в Острозі, та другим виданням появилися в Гродні 1786 р. зі зазначенням : « Бѣлорусецъ Зизаній » ³¹).

Гетьман Богдан Хмельницький заявляв, що він визволить увесь руський нарід по Вислу, але висилаючи своїх послів Самійла Богдановича і Павла Тетерю до Москви, титулував Олексія Михайловича самодержцем « всея Великія и Малыя Русіи », якому, згідно з прийнятою привітальною формою, « до лица земли челомъ » били « гетманъ войска запорозкаго, и все войско запо-

24) Сопиков, цит. тв. I, с. 39.

25) Я. в., с. 36.

26) Я. в., с. 48.

27) Я. в., с. 19.

28) А. Яковлів : Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р., Нью Йорк 1954, с. 93.

29) Т.Х. с. 446, ч. 11; пор Яковлів, цит. тв., с. 99.

30) Сопиков, цит. тв. I, с. 36.

31) Я. в., с. 37.

рожское и весь мір христiянскій російскій »³²⁾, тобто все українське населення. Далі згадував гетьман про вольності шляхти « вь Росіи »³³⁾, тобто в Україні. Очевидно, ні гетьман, ні козацька старшина не знали про означування назвою « Росія » Московщини у вище згадуваних московських виданнях, до яких слід приєднати надруковане в Москві 1647 р. « Ученіе и хитросте ратного строенія пѣхотныхъ людей » з натяком : « Великого Російского Царствія Великій Государь Царь и Великій Князь христiянскихъ государствъ Алексѣй Михайловичъ всея Русіи Самодержецъ »³⁴⁾. У « Жалуванній Грамоті » гетьманові Богданові Хмельницькому та Військові Запорозькому, переданій через послів Самійла Богдановича та Павла Тетерю в Москві, 27 березня 1654 р., читаємо : « Великій Государь, Царь и Великій Князь, Алексѣй Михайловичъ, всея Великія и Малыя Русіи Самодержецъ », про « права и вольности войсковыя, какъ издавна бывали при Великихъ Князѣхъ Русскихъ и при Короляхъ Польскихъ », ... « даны духовнаго и мірскаго чина людямъ отъ Великихъ Князей Русскихъ и отъ Королей Польскихъ »³⁵⁾. У « Стать-ях, постановленны-х вь Москвѣ съ посланцами Гетмана Хмельницкаго », переданих вище названими послами 27 березня 1654 р. читаємо : « Бьютъ челомъ Великому Государю, Царю и Великому Князю Алексѣю Михайловичу, всея Великія и Малыя Русіи Самодержцу и многихъ Государствъ Государю и обладателю, ... Богданъ Хмельницкій Гетманъ войска Запорожскаго, и все войско Запорожское, и весь мір Христiянскій Російскій »³⁶⁾, ... а далі : « собравъ Рускія, и Татарскія, и Нѣмецкія рати многія, идетъ самъ Великій Государь нашъ »... « а что вь Малой Росіи вь городѣхъ и мѣстѣхъ какихъ доходоувъ... »³⁷⁾ « хочеть послать своего Государева жалованья, по давнимъ обычаямъ предковъ своихъ, Великихъ Государей, Царей и Великихъ Князей Російскихъ, Гетману и всему войску Запорожскому золотыми »³⁸⁾.

Проф. Андрій Яковлiв³⁹⁾ пише, що вперше титул « Малыя Русіи » був доданий до попереднього царського титулу « всея Русіи (в дійсності : « Русіи ») самодержецъ » в царській грамоті про народження царевича 9 лютого 1654 р. Таким чином Б. Хмельницький титулував царя « всея Великія и Малыя Русіи » самодержцем, не знаючи, що саме назвою « Малыя Русіи » почали царські канцеляристи означувати Україну — « Росію » у письмі, даному гетьманом своїм послам до Москви. Тоді царські канце-

32) Яковлiв, цит. тв., с. 93.

33) Я. в., с. 94.

34) Сопиков, цит. тв., I, с. 78-79.

35) Яковлiв, цит. тв., с. 101-102.

36) Я. в., с. 105.

37) Я. в., с. 108.

38) Я. в., с. 109.

39) Цит. тв., с. 84 за « Акт-ами, отн. къ ист. Южной и Западной Русіи », т. X. док. 6.

ляристи справили в царському титулі « Рус(с)ію » на « Россію » в « Статтях, постановлених у Москві з післанцями гетьмана Хмельницького », а в грамоті жалованій Б. Хмельницькому на город Гадяч з 27 березня 1654 р. крім титулу « и Малыя Россіи » додали після « великій князь Московскій » титул : « Кіевскій » ⁴⁰⁾ згідно з царським наказом з 21 березня 1654 р., щоби виготовити « большую серебряную государственную печать съ новоприбылыми титулами » ⁴¹⁾. На чернетці « Статтей, постановлених у Москві з післанцями гетьмана Хмельницького », є приписка думного дяка Алмаза Іванова : « Таково письмо дано посланникамъ, писано на столбцахъ Бѣлорусскимъ письмомъ, безъ дячей приписи ». З того виводить проф. Яковлів, що козацькі послі Богданович і Тетеря одержали разом із грамотами одинадцять статей із царськими указами на них тогочасною українською мовою (« білоруською мовою ») ⁴²⁾. Але вжитий вперше в царській грамоті могилівському райці Лукіянову титул : « и Бѣлыя Россіи » 7 вересня 1655 р. ⁴³⁾ відносився до справжньої Білорусі. Московські війська у вище згаданих « Статтях, постановлених у Москві » названі « Рускими » (тільки одно « с »), великі руські князі названі в « Жалуваній Грамоті » « Русскими »; у « Статтях » — « Великі Князі Россійські » були предками московського царя.

У надрукованій у Москві 1656 р. книзі « Скрижаль » було послання царгородського патріярха Паісія « Никону патріярху Московскому и всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи » ⁴⁴⁾. Сам Никон титулував себе (23 травня 1658 р.) « архієпископомъ царствующаго великаго града и всея великія и малыя и бѣлыя Россіи патріархомъ » ⁴⁵⁾. Послідовно в московських договірних статтях, предложених гетьманові Юрієві Хмельницькому в 1659 р., написано, що « по обранію Гетману ѳздить къ Великому Государю, царю и Великому Князю Алексѣю Михайловичу, всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержцу... » « а Митрополиту Кіевскому, также и инымъ духовнымъ Малыя Россіи быть подъ благословеніемъ Святѣйшаго Патріярха Московскаго и всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи » ⁴⁶⁾.

1661 р. надруковано у Києві « Патерикъ « ... составлень трети Печерскими святыми : Несторомъ Лѣтописцемъ Россійскимъ... » ⁴⁷⁾.

1665 р. надруковано в Москві « Поученія Григорія Богослова, Василя Великаго, Афанасія Александрійскаго и Іоанна Дамас-

40) Я. в., с. 85 за « Снимк-ами древнихъ русскихъ печатей ». (Изд. Комиссії печатанія государственныхъ грамотъ и договоровъ. Вып. I, Москва, Табл. 50.

41) Я. в., с. 84. за « АЮЗР », т. X, с. 487-490.

42) Я. в., с. 8. за « АЮЗР », т. X, с. 483-484.

43) Я. в., с. 85 за « АЮЗР », т. XIV, с. 817.

44) Сопиков, цит. тв., I, с. 60.

45) Я. в., с. 80.

46) Яковлів, цит. тв., с. 112-113.

47) Сопиков, цит. тв., I, с. 50.

кина, преведено изъ печатныхъ Сллино-греческаго языка на Славено-Россійскій... » 48). Чернигівський архієпископ Лазар Баранович надрукував у Чернигові 1680 р. «Благодать державы православнаго царствія Россійскаго» з приводу наставлення царями Івана й Петра Олексієвичів 49).

В останніх роках XVII ст. і в початках XVIII ст. подбав московський цар Петро I про книжні видання з терміном «російський» у Московщині та в Західній Європі. В 1696 р. була надрукована в Оксфорді «Грамматика Россійская содержащая въ себе не только основательныя правила Россійскаго языка но и руководство къ грамматике Славенской; сочиненна Генрикомъ Вильгельмомъ Рудольфомъ на Латинскомъ и Россійскомъ языкахъ»; з присвятою «Пресвѣтлейшему и Державнѣйшему Великому Государю Царю и Великому Князю Петру Алексѣвичу, всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержцу» 50). «Библія Россійская» переведена пастором Ернестом Іліком в 1698 р. і видана в Амстердамі Іллею Копієвським 51). «Грамматика Латинская, на употребленіе школъ преславнаго Славено-Россійскаго народа; соч. и изд. Іліею Копієвськимъ», в Амстердамі 1700 52). «Врата торжественныя новаго въ Россіи Геркулеса... Петра Алексѣвича, въ Москвѣ 1703, Ноября 9» 53). Проте незмінними залишилися «Вѣдомости о военныхъ и иныхъ Дѣлахъ... въ Московскомъ государствѣ 1703», Москва, 1704, 1705, 1706 54).

Одначе в тому самому часі є ще публікації, в яких терміни «російський» і «Росія» вживалися для означення українського народу й України. В 1695 р. був надрукований у Вільні польською мовою твір Пилипа Орлика «Алькид Російскій» з присвятою гетьманові Іванові Мазепі 55). Коштом Мазепи видано в Алепо 1708 р. арабську євангелію для богослужебного вжитку православних сирійців; у передмові славив антиохійський патріарх Атанасій гетьмана «Росіі» Івана Мазепу за його щедрість і мудрість, бажав йому довговічності й доручав православним священикам і мирянам арабських земель молитися за нього. Також на срібній плащениці, дарованій Мазепою церкві Господнього Гробу в Єрусалимі, названо його «гетьманом Росіі» 56). Після смерти Мазепи писали його політичні однодумці: генеральний обозний Іван Ломиковський, запорозький кошовий отаман Кость Гордієнко, прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний писар Пилип Орлик і генеральний бунчужний Федір

48) Я. в., с. 23.

49) Я. в., с. 17.

50) Я. в., с. 21.

51) Я. в., с. 84.

52) Я. в., с. 21.

53) Я. в., с. 20.

54) Я. в., с. 9.

55) Андрусяк : Історія козаччини, с. 117.

56) Андрусяк : Іст. Укр., I, с. 25; — Іст. коз., с. 117-118.

Мирович у «Покірному меморіялі запорозького війська до св. королівського маєстату Швеції», складеному в Бендерах 20 жовтня 1709 р.: «Знаємо бо добре, що прийняти опіку св. королівського маєстату зневолило ясновельможного гетьмана Мазепу прагнення, щоби руський нарід скинув московське ярмо і був вільний»⁵⁷). Цей «Покірний меморіал» переложив акад. Михайло Возняк з латинської мови на українську: латинський текст був у збірці польської Рапперсвільської Бібліотеки, перевезеної в часах поверсальської Польщі до Варшави. На основі латинського тексту козацької бендерської конституції «*Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*»⁵⁸) з 5 квітня 1710 р. можна прийняти, що в латинському тексті цього «Покірного меморіялу» «руський нарід» був названий «*gens Rossiasca*». Ця бендерська конституція визначала незалежну державу Війська Запорозького і Народу Руського (*Exercitus Zaporoviensis gentisque Rossiascae*), в якій мали бути школи для навчання синів Руських» (*filiis Rossiascis*)⁵⁹).

Сромонах Йосиф Городецький, який ходив паломником до Єрусалиму, вмився у водах Йордану, був в єгипетській Александрії, Іспанії, Римі і Венеції, навчився друкарства в монастирі, надрукував в основаній єпископом Йосифом Шумлянським у василіянському монастирі при катедрі св. Юрія у Львові друкарні в 1700 р. «Ирмологій или Осмогласникъ съ нотами, отъ старыхъ рукописныхъ экземпляровъ собранный...» Наприкінці книги писав автор, що він «произведъ въ совершение, роду Россійскому удивительное Ирмолоя напечатаніе»⁶⁰). Д-р Василь Витвицький⁶¹) подає дату 1707 як рік надрукування «Ирмолоя, си есть осмогласника, отъ старыхъ рукописныхъ экземплярей исправленного», отже можливо, що надруковано два наклади цієї книги у Львові, бо — як пише д-р Витвицький — «ця перша в Україні друквана нотна книга вводила передовсім порядок і усталення церковних співів. Скоро після своєї появи вона була вже в ужитку у Харкові і Києві, а згодом замандрувала аж у Москву. Чотири дальші наклади цієї книги в самому тільки 18 стол. свідчили про її вагу й потребу».

Тоді, коли вже завершилася акція Петра I в розповсюдженні назви «Росії» для означення Московщини такими публікаціями як: «Книга, учащая морскаго плаванія... по указу Петра Великаго отъ Латинскаго языка перевелъ на Славенороссійскій Илья Копіевскій», Амстердам 1701⁶²); «Освобожденіе Ливоніи и Ин-

57) Я. в., с. 151.

58) Чтенія въ Обществѣ исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ Университетѣ, 1847, кн. I, с. 1-17; О. Оглоблин: Гетьман Іван Мазепа та його доба, Нью Йорк-Париж-Торонто 1960, с. 380.

59) Я. в., с. 382.

60) Сопиков, цит. тв., I, с. 30.

61) Український музичний Львів, Наш Львів, Нью Йорк 1953, с. 90.

62) Сопиков, цит. тв., I, с. 38.

германланді, отечества Россійскаго », Москва 1705 ⁶³); « Манифестъ... о разрывѣ мира салтана турецкаго Ахмета съ Россією », Петербург 1711 ⁶⁴); « Правило къ божественному причащению, собр. отъ уставовъ Соборныхъ Великороссійскія Церкви », Чернигів 1714 ⁶⁵); « Роспись (родословная) Великихъ Князей и Царей Россійскихъ до Импер. Петра Вел., соч. Феофана Прокоповича », Петербург 1717 ⁶⁶); « Регламентъ Петра I Всероссійскаго Императора въ св. православной Россійской церквѣ », Москва 1721 ⁶⁷); « Возношеніе имени патріаршого... въ церквахъ Россійскихъ, соч. архіеп. Феофана Прокоповича », Петербург 1721 ⁶⁸), « Повесть о смерти Петра Вел., Импер. Всероссійскаго, соч. архіеп. Ф. Прокоповича », Петербург 1725 ⁶⁹). Уніятський митрополит Атанасій Шептицький у своїм « Изрядн-ім исправлені-ю священническому до церкви нагорной Щирецком » в 1729 р. ужив такого титулу: Афанасій на Шептицяхъ Шептицкій, архієпископъ метрополита Кіевскій и всея Россіи, епископъ Львовскій, Галицкій и Каменца Подольскаго, архимандрита Кієво-Печерскій и Уневскій » ⁷⁰).

Панегірист цариці Єлисавети Петрівни й реформатор московської літературної мови, Мих. В. Ломоносов, ужив в одному своєму вірші мабуть для риму терміну: « Росская » ⁷¹). Серед цих змагань російської урядової та інтелігентної верхівки злоти українців з москалями при помочі термінів « російський » і « Росія » — не відповідний до цих уніфікаційних тенденцій був « Лѣтописецъ (древній) содержащій въ себѣ : повѣсть происшествій, бывшихъ въ Россіи при владѣнніи 14 Великихъ князей, сперва Владимірскихъ, потомъ Московскихъ чрезъ, 125 лѣтъ начиная отъ временъ княженія Великаго князя Александра Ярославича Невскаго... » (Петербург 1774) ⁷²), що починав історію Росії володимирсько-суздальськими князями. Й Александр Пушкін, що свою історичну драму « Борис Годунов » присвятив найвизначнішому серед « росіян » історикові Николаєві Карамзинові ⁷³), вважав Москву за « матъ городов Россіи ». Сучасна советська пропаганда називає Київ « матерью городов Русских » ⁷⁴).

63) Я. в., с. 59.

64) Я. в., с. 40.

65) Я. в., с. 53.

66) Я. в., с. 58.

67) Я. в., с. 58.

68) Я. в., с. 19.

69) Я. в., с. 26.

70) Збірник Історично-Філософичної Секції Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. V, Матеріяли до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX вв. під ред. І. Франка, 1902, с. 1-7.

71) J. Bucseła : The Birth of Russian Syllabo-Tonic Versification, The Slavic & E.E. Journal, 1965, vol. IX, p. 292.

72) Сопиков, цит. тв., ч. III, Петербург 1904, с. 192.

73) Сочиненія А.С. Пушкина, Ред. П.А. Ефремова, Изд. А.С. Суворина, т. V. 1903.

74) Страна, где куется счастье, Москва 1965, с. 28.

Але поруч цієї тенденції найменувати москалів росіянами зустрічаємо в московських публікаціях XVIII-XIX ст. термін «русский» з одним «с» для означення московського народу й мови, як: «Притчи Езопови на Рускомъ и Латинскомъ языкахъ, переводъ Ильи Копіевского», Амстердам 1700 ⁷⁵); «Феатръ на Греческомъ и Рускомъ языкахъ» македонця Анастасія Каузейз-носа (з присвятою Петрові І), Амстердам 1710 ⁷⁶); низка московських видань з терміном «русский», як «Азбука Руская», Москва 1805, «Руская Лукреція», 1812, «Духъ Рускихъ», Петербург 1813 ⁷⁷), «Пантеонъ Руской Поезиі», изд. Павелъ Никольскій, Петербург 1812-17 ⁷⁸). Одначе в тому самому часі був термін «руський» у своєму властивому значенні вжитий в таких публікаціях: «Догматы православныя вѣры Кафеолическія и Апостольскія церкви восточныя...» вибрані учителем Богословії і префектом київських училищ еромонахом Самуїлом Миславським «на Рускомъ и Латинскомъ языкахъ», Київ 1760 ⁷⁹); «Катихизисъ ...Рускимъ же языкомъ нарицается Бесѣдословіе», виданий старобрядцями в Гродні 1788 р. ⁸⁰); «Катихизисъ на Рускомъ и Молдаванскомъ языкахъ», Яси 1790 ⁸¹); «Правда Руская» Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха, Петербург 1792 ⁸²); «Букварь языка Русаго, съ прочимъ руководіємъ, начинающимъ учиться, въ Будимѣ 1799».

Архипресвітер луцької уніятської капітули Теодосій Бродович († 1803) зібрав матеріали до історії української мартирології на Волині в 1789 р. в книзі «Вид насильства над немічною невинністю люто виконаного» ⁸³). Там писав він про відношення поляків і москалів до українців (русинів) таке: «Знай про це русине-уніяте, а проте назавжди відсунений від користання з прав, свобод і привілеїв у твоєму краю, що даремно висилюєшся, щоби виказати вірність, послух і твоє підданство, даремно на доказ статечного витримання в унії переходиш в неволю і готов не тільки майно, але й життя втратити, бо не віритимуть тобі ніколи! Твоя доля завжди сумна; поляк тебе переслідуватиме за те, що ти прихильник Москви, — москаль же те саме чинитиме тому, що ти уніят; і ті самі, що тебе 1773 р. ув'язненого з неволі звільнили, будуть за всяке підозріння (як це сталося в цьому році [1789]) тебе в'язнити, мучити та позбавляти життя, віддаючи тобі тільки ту справедливість, щоб ти загинув не від чужої (тобто московської), тільки від своєї домашньої руки (польської; автор

75) Сопиков, цит. тв., I, с. 54.

76) Я. в., с. 83.

77) Я. в., ч. II, с. 7, 26-27, 82, 111, 117.

78) Я. в., ч. V, 1906, с. 115.

79) Я. в., I, с. 24.

80) Я. в., с. 36.

81) Я. в., с. 36.

82) Я. в., с. 18.

83) Widok przemocy na słabą niewinność srogo wywartej, Львів 1861.

— священик-уніят є льояльний супроти католицької Польщі). — Тому немає нічого певнішого від того, що між слов'янськими народами в Польщі триває якась вроджена ненависть; що її тут і скрізь викликало, — не легко збагнути, хіба те єдине, що ти русине, хоч і уніят, проте ти є галузкою з того дерева, в стовбурі якого доглянено наперед вже отрую. Бодай через квашений хліб належиш до східної церкви ти, що колись відважився ревнувати й рівнятися із західною. Це здається твій гріх непростимий і більший від первородного гріха супроти Бога, бо його ні хрещенням, ні покаанням, ні з'єднанням, ні відміною багатьох твоїх давніх обрядів не загладиш... »

В 1834 р. появилася в Штуттгарті в німецькому перекладі книжка польського графа Романа Солтика про Польщу та її героїв під час польського листопадового повстання з географічно-статистичними примітками про край і нарід Генриха Ельснера⁸⁴). Там є заввага, що москалі різняться походженням і характером від росіян у південних провінціях між Дніпром та Волгою⁸⁵), тобто від лівобережних і слобідських українців, озівських і чорноморських (від 1860 р. кубанських) козаків та донських. Русь означена там терміном « Russien » або « die russinischen Staaten »⁸⁶) Червона Русь « Roth-Reussen »⁸⁷) або Червона Хорватія « Roth-Chrobatien »⁸⁸), врешті руське королівство (das reussische oder russische Königreich Галичина⁸⁹). Населення тогочасної Галичини з Буковиною (але без Кракова — 110.000 мешканців) нараховувало 1.700.000 поляків, 1.800.000 русинів та 150.000 волохів; за віровизнанням було 1.480.000 римо-католиків, 2.000.000 греко-католиків та 200.000 православних. В Конгресовій Польщі було 100.000 русинів греко-католиків⁹⁰). На тих українських і білоруських землях, що до 1772, 1793 і 1795 рр. належали до Польщі та були забрані Росією, було 5.520.000 русинів (Reussen), з яких 1.640.000 греко-католиків та 3.230.000 православних⁹¹). Очевидно, тут нема поділу русинів на українців і білорусинів.

Хоч термін « руський » передавано в німецькій мові в Австрії через ruthenisch, галицькі політики в 1848 р. намагалися ввести

84) Polen und seine Helden im letzten Freiheits-Kampfe, nebst einem kurzen Abriss der polnischen Geschichte seit ihrem Beginn bis zum J. 1830 von dem Grafen Roman Soltyk, Mitglied des Reichstags, Brigadegeneral der Artillerie. Aus dem Französischen übersetzt und mit kurzen geographisch-statistischen Notizen über Land und Volk nach den besten Quellen begleitet von Heinrich Elsner, Stuttgart 1834.

85) с. 8 : « Moskowiter sind verschieden nach Ursprung und Charakter von Russen oder Russländern zwischen Dniepr und Wolga in südlichen Provinzen ».

86) с. 26.

87) с. 27, 69.

88) с. 70.

89) с. 70.

90) с. 76.

91) с. 79, 180.000 Russen.

russinisch а проєктований ними автономний Руський Край, зложений з Галичини, Буковини і Закарпаття, мав називатися Russinenland, то в Берліні 1841 р. було видавництво «*Historiae Ruthenicae Scriptores exteri saeculi XVI*», в якому надруковано записки цесарського посла до Москви в pp. 1517-1525. Жигмонта Герберштайна «*Rerum Moscoviticarum Commentarii*», ed. W. Starczewski.

Історик Николай Костомаров, що походив з українсько-московського пограниччя від батька москаля й матері українки, подав у петербурзькій українській «Основі» в 1861 р. характеристику «двох руських народностей», української, яку він і його однодумець Пантелеймон Куліш звали «южно-руською», та московської, за московською таки термінологією «великоруської». Висловлені ним думки про відношення між українцями і москалями були на той час революційні. Тому Костомарова атакували москалі різних відтінків і він обороняв своє становище в дуже поміркований до москалів спосіб⁹²). У Прикарпатській Україні під австрійською владою українці мали змогу зберігати свою традиційну назву «русини», чужу і ненависну московським «русским». В листопаді 1869 р. буковинський поет і громадський діяч Осип Юрій Федькович написав статтю «Щоб не було пізно! Голос спосеред руського народу». Її не хотіли надрукувати ні редактори «*Szernowitzer Zeitung*», ні львівської народовецької «Правди». Федькович писав: «Зведено бій під Полтавою (1709), Москалі здобули Русь, їх цар Петро присвоює собі ім'я побідженого народу, бере титул царя Руси і укладає собі таку програму політичну: З Москви над Дніпро, з Дніпра над Вислу, з Висли під Карпати, звідси над Дунай, з Дунаю над Босфор. Чи заперечить хто, що він став невірним цій програмі загарбання всіх Славян? — Але як? З одного боку московська дика орда, з другого численне, на той час на досить високім степені культури стояче Славянство... Тільки-ж підприємчивим царям про це не банно. Вже в XIII віці накинули вони своїм ордам християнство і церковно-славянську мову, з котрої, заабсорбувавши тодішню руську письменність, повстала теперішня московська мова, а котру задля незнання історії Славян заходом та через безсоромне фальшування історії Москалями, ще й нині називають руською (*russische Sprache*). Я буду її називати завжди по імені, московською так само як ім'я Русь належить тільки полудневій Росії, а назва Русин лише нинішнім Русинам»⁹³).

92) D. Doroshenko; *A Survey of Ukrainian Historiography, The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, New York 1957, vol. V-VI, с. 136-139. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, Київ 1928; Листування Костомарова з графинєю Блудовою, Україна, Київ 1924-28.

93) Буковина, її минуле і сучасне під редакцією д-ра Д. Квітківського, проф. Т. Бриндзана і А. Жуковського, Париж-Філадельфія-Дітройт 1956, с. 270-272.

Але обстоювати терміни « руський », « Русь » для означення українського народу й України під російською владою було неможливо, бо незабаром термін « руський » вживало українське простолюддя як синонім назв « москаль », « кацап », що виказують побутові твори українських придніпрянських письменників, як от « Люборадські » Анатолія Свидницького. Тому завдяки популярності творів Тараса Шевченка сформувались терміни « український » і « українець » від назви « Україна », яку виніс народній геній з усної народної традиції, що зберігалася також у народних думках ⁹⁴). Слід звернути увагу, що до 60-тих років XIX ст. російський уряд не добачував небезпеки для своєї асиміляторської політики в термінах « Україна », « українець », « український ». Створена з ядра Слобідської України губернія звалася спершу офіційно « Українською » і в її столиці Харкові могли появлятися « Украинській Вѣстникъ » (1816-19), « Украинській Журналъ » (1824-25) і « Украинській Альманахъ » (1831) ⁹⁵). В Петербурзі надруковано 1806 р. книжку « Украинская сирота, истинное происшествіе, случившееся недавно въ Украинѣ » ⁹⁶). Історик і письменник Михайло Максимович надрукував у Москві в 1859 і 1864 рр. альманахи « Украинець » ⁹⁷). Ще в 1873 р. міг Фортунат Пискунів видати свою працю « Словниця Української (або югової-руської) мови » накладом одеського книгопродавця Є.П. Распопова. Але в другому виданні цієї праці не міг автор ужити терміну « український » у наголовку і заступив цей термін назвою « руські югівцани » ⁹⁸). Проте він перший подав правильне значіння назви « Україна », на що не звернули уваги ті українські історики й мовознавці, що прийняли без застережень польське вияснення назви « Україна » як « пограничної землі ».

94) Диви : Збірник українських народніх дум, зладжений Катериною Грушевською, т. I, Київ 1927.

95) Д. Дорошенко, цит. тв., с. 133.

96) Сопиков, цит. тв., ч. V, Петербург 1906, с. 43.

97) Д. Дорошенко, цит. тв., с. 121.

98) Словник живої народньої, письмової і актової мови руських югівцан Російської і Австрійсько-Венгерської цесарій, Київ 1882.

ПРАВОПОРУШНИЦЬКІ СХІДНЬО-УКРАЇНСЬКІ АРГОТИЗМИ
В ДОТИЧНИХ СЛОВНИКАХ І В ЛІТЕРАТУРІ
ПЕРЕД 1-ОЮ СВІТОВОЮ ВІЙНОЮ

Для історії українського правопорушницького арго важливо ствердити зник на сьогодні цілої низки лексем, що їх нотують з позначкою « південне » (южное) ще на початку 20 ст. відповідні російські словники. Йдеться при тому в основному про позичення з німецьких арго¹⁾, прониклі в мову правопорушників Одеси й Києва через польське правопорушницьке арго Варшави²⁾; первісними переносувачами тих арготизмів були хіба правопорушники жидівського роду: йдеться бо здебільша про лексеми гебрейського походження, вживані спершу в мові їддиш, звідки були запозичені через арго їддиш і до німецького арго « ротвельш » і до польського арго Варшави, Кракова чи Львова. Проблемами проникнення цих їддишизмів у російське арго (й говори) — а посередньо отже в українську мовну стихію — займаються статті Л. Вінера³⁾ й М. Фрідмана⁴⁾.

Вже та обставина, що, як побачимо, не всі дотичні лексикографи однаково й вірно окреслювали значення окремих « південних » арготизмів, вимагала б докладнішої аналізи даної лексики. До того ж — згадані лексикографічні джерела на

1) Новіше зведення арготизмів німецького правопорушницького арго « ротвельш » подає враз з етимологіями Wolf S.A., *Wörterbuch des Rotwelschen. Deutsche Gaunersprache*, Mannheim 1956; цієї праці стосуються наші посилання на німецькі правопорушницькі арготизми (числами по-номеровані там лексеми).

2) Збірки польських правопорушницьких арготизмів: 1) Kurka A., *Słownik mowy złodziejskiej*, Lwów 1896¹, 1899², 1907³, 2) Estreicher K., *Szwargot więzienny*, Kraków, 1903, 3) Ludwikowski W., Walczak H., *Zargon mowy przestępców. Błatna muzyka. Ogólny zbiór słów gwary złodziejskiej*, Warszawa 1922, 4) Ułaszyn H., *Język złodziejski*, Łódź 1951.

3) Вінер Л., Еврейско-немецкие слова в русских наречиях, *Живая старина*, V, в 1, с. 57-70, СПб. 1895.

4) Фрідман М.М., Еврейские элементы « блатной музыки », *Язык и литература*, VII, с. 139-58, Ленинград, 1931.

Заході недоступні і потрібно було немало заходів (і випадкового « щастя »), щоб до них дійти⁵⁾. Нашою статтею хочемо удоступнити цей матеріал й іншим дослідникам.

Мабуть, найдавнішим засвідченням позалітературним одеських правопорушницьких арготизмів є уступи в російському провідникові по Одесі з 1889 р.⁶⁾, де названо 38 злочинських арготизмів у розділі, що подає інформацію анонімного автора про злочинський світ Одеси й прийоми його ремесла. Тут 4-5 слів, переосмислених з розмовної мови : *аферисти* « злочинці в ювелірних крамницях », *полукошко* « залізний ломик з 2 ріжками для розламування замків, робиться блатним ковалем » (мабуть, *полукішка* ніби « пів-якорець »?), *робота* « крадіж скокера (себто вломника в мешкання) », *скакуны*, *халамидники* (себто « обшарпанці »), *кадеты* (себто « малолітні злочинчуки ») — « всі вони крадуть на базарах з возів ». Подібне переосмислення і картярських термінів *понт* « грошова ставка », *понтёр* « що ставить грошову ставку », *понтирувати* « називати свою грошову ставку » (з франц. *point, pointeur, pointer*) : *бити понт* « красти з мешкань і передпокоїв » (про *ціпера* — злочинця, що вдає торговця старовизною чи післанця з « переданим » листом).

Все інше тут це : 1) частково німецько-їддишські вирази : *генгер* [генгер] « внутрішня колодка, завішена на кільцях » (якесь нім. *Hänger, Vorhängeschloss « колодка »), *унгібер* [унгібер] « помічник скокера (вломника); підготовляє крадіжку, ходячи по каменицях, розглядаючи там положення квартир і збираючи інформації, коли господарів не буде вдома » (з нім. *Angeber* « заподавач, інформант » з жидівською вимовою),

2) переважно ж німецькі арготизми здебільша гебрейського походження : *бимбери* « годинник » (нім. *arg. Bimmer* « хатній дзвінок » 472), *блатного*, *блатопоездник* « дорожжар, що помагає відвезти украдене », *блатний* (коваль) « свій » нім. *arg. platt, blatt*

5) На жаль, не можемо тут називати прізвищ тих колег, що їм завдячуємо дотичні мікрофільми чи ексцерпти правопорушницького арготизму згаданих матеріалів.

6) *Путеводитель по Одессе и ее окрестностям*, изд. В.В. Скидана, Одесса 1889, с. 284-86: « ... (284) На закінчення цього відділу приводимо тут такі роздобуті нами з вповні надійного джерела свідчення про оригінальну школу, що процвітає без писаного статуту, без постійного приміщення, з учителями без плати, з безоплатними учнями з-поміж усіх станів. Це школа злочинського мистецтва. Її курс проходять дуже успішно. Більшість учнів це кмітливі хлопчачки, за висловом спостерігача цієї сфери, в умовому відношенні вони вище середнього рівня і вирізняються енергією характеру. Школа має свою спеціальну мову; з-поміж етичних засад вона розвиває почуття товариськості і взаємодопомоги в ділі. Донос вважається річчю ганебною й небезпечною : після нього приходить неминуче помста. Зі школи виходять такі спеціалісти злочинської справи » : [йде перелік 7 їх родів : кишеньковців, вломників, злочинців, що влазять крізь вибиту шибку, а чи приходять як покупці старовизни, крамничних, обманців, обкрадачів возів — з деталями їх техніки, врешті названо деякі арготичні терміни з цієї ділянки].

« втаємничений, певний, злодійський » 4232), *блатокайн* (285), *блотокайн* (284) « скуповувач украденого », нім. арг. Chaim, Kaim, Blattenkimm « жид » 824, дослівно « певний жид » blatter Kaim), *блятопсиха* « внутрішній замок » (нім. арг. platte Pessiche « дверовий замок, запущений у двері » до нім. арг. Pessach « двері » 4132), *видррь* « ключі для маленьких і простих замків (як інструмент *скокера*) » (мабуть, *витрих*, що з нім. Dietrich « тс », первісно чоловіче ім'я), *вилъде* « крамниця » (нім. арг. Wild « ярмаркова лавка, прилавок » 6234), *гехтель* « маленький сцизорик *флокеншиссера* » (нім. арг. Hechtel, Hechtling, Härtling « ніж » 2077), *гипеш* [гіпеш] « обшук » (нім. арг. Gippesch, Chip-pesch, Kiewisch « тс » 2607), *кадет* « вид *скакуна*, злодія з возів на базарі; *кадетами* називаються хлопчачки, що починають практику злодійства » (нім. арг. Kadett « молодий термінатор у ремісника; волоцюга » 2399), *маравіхер* « майстер витягати з кишень дрібні речі, кишеньковий злодій » (до нім. арг. merwiachen « красти », що з іддіш. marwisch sein, marwischen « заробляти, вигравати » 3551), *муссомет* « портмоне » (нім. арг. Massematten « торг; крадіж, зокрема з вломом » 3442), *скент*, *аги* « вигук *цинкплацера*, вартового при вломі, яким він попереджує *скокера* про небезпеку » (нім. арг. Skone, Sekohne « небезпека » 5308, і, мабуть, нім.-жид. а geh! « йди »), *скокер* « розбиває замки; його помічник *цинкплацер* служить вартовим під час « роботи » і вигуком *скент*, *агі!* попереджує про небезпеку; інший помічник, *унгібер* підготовляє крадіж, він ходить по домах, придивляється до положення квартир, розвідує, коли господарів не буде вдома » (нім. арг. Skoker « злодій, що вкрадається в приміщення, краде, що там саме трапиться, і має готовий претекст, якщо його там зустрінуть » 5363), *талтльн* « знаряддя *скокера*, комплект з 15 ключів, додатних для всіх дверей Одеси » (нім. арг. множ. Taldalim до Tantel « витрих » 5750), *тицмантель* « спеціальне пальто, за допомогою якого відносяться украдені речі » (пор. львів. арг. на *тиц* « жартома, несправжньо, ніби » до нім. арг. dützen « прошакувати під претекстом хвороби чи то обітниці, складеної для вилікування цієї хвороби » 1129; і нім. Mantel « пальто, плащ »), *тувель* « портфель на гроші » (жид. вимова нім. арг. Tafel « тс » 5732), *там ухер* « зчинився галас, крик » (мабуть, перекручене арг. *шухер* « тс; небезпека », що з нім. арг. Schucker « поліцист » 5175), *фертицер* « помічник кишеньковця, *маравіхера*; деколи в *маравіхера* буває помічник, завданням якого втягати намічену жертву в розмову, щоб відтягти її увагу від *маравіхера* » (нім. арг. Vertusser, Vertussmacher « спільник кишеньковця для прикривання його дії », Vertusch « прикривання спілником кишеневої крадіж, зчиняючи стиск тощо » 6099), *флокеншиссери* « артисти серед кишеньковців, що добираються до кишень, в яких здогадуються великих сум, зуться *флокеншиссерами*; їх знаряддя — ножиці й *гехтель*, маленький сцизорик » (мабуть, до нім. арг. Flocken « сукно, полотно » 1480, і

schieszen «(принагідно) красти» 4905), хол «кімнатне вікно» (нім. арг. Chal(o)n, Chalm, Challon «вікно» 830), цинкплатцер «помічник скокера, вломника, служить вартовим під час «роботи» і вигуком скент, агі! попереджує про небезпеку» (до нім. арг. Zink(er)platz «умовлений, окреслений стрічний чи збірний пункт», Zinken «печатка» 6368), цип «змога для крадіжки циперові», ципер «ходить з мішком як скуповувач старовизни й забирає, що йому під руку навинеться, деколи приходиться у квартиру з листом, передає його прислузі і, як тільки вона відійде з листом у кімнату, він б'є понт, себто краде щонебудь з передпокою; ципер має помічників, що роздивляються за догідними для крадіжки квартирами й дають йому знати, мовляв, там то є цип» (з нім. арг. Zorper «зłodій», zuppen, zopfen «красти, брати, витягати» 6386), шайер «знаряддя скокера — сталевий ломик з двома ріжками, замовлюваний у своїх ковалів, бо його заборонено продавати» (мабуть, до нім. арг. Schabber «лом, ломик» 4766 і Spellert «гострокінчастий ніж поширювати виверчену діру», Spale «дріт відчиняти колодки» 5434), шеріз «вкрадені скокером, вломником речі передаються цинкплацерові, що відносить їх до блотокайна, скуповувача краденого» (нім. арг. Schorje, Schierich, Sore «товар, зокрема крадений, добича» 5395), шленгель «хустина» (мабуть, до нім. арг. Schling «льон» 4967), шнифер «спеціаліст влізати в вікна й віконні кватирки: його мистецтво досягає штукарства — він може влізти в діру в розбитій шибці, не розбиваючи її до кінця» (нім. арг. Schniffer «зłodій, грабіжник», schniffen «красти, грабувати» 5083), шнымп «жертва зłodія» (мабуть, помилка замість штимп, що до нім. арг. Stumpf machen «галасувати», stumpf «лютий» 5689, чи з 1791 р. anstimpfen «якщо захланний на гроші ловився на обман т. зв. пошукувача скарбів» чи таки з нім. Stümper «нездара, ремісник-партач»), шопенфеллери «обкрадають текстильні крамниці; появляються вдвійку-втрійку ніби покупці; декотрі мають тоді пальта з пристроєм ховати вкрадене — великими боковими прорізами в формі кишень» (нім. арг. Schottenfeller «крамничний і ярмарковий зłodій» до Schotte, Schaute «дурень, простак» 4830, чи й schuppen «обманювати, красти» 5203). Зустрічаємося тут зчаста зі зміною первісних значень німецьких арготизмів та зі східньо-жидівською вимовою німецьких голосних — доказ, що проникли ці арготизми через жидівське мовне середовище.

1903 р. вийшов в Одесі під претенсійною назвою словничок 95 арготизмів, автор якого заховався під псевдонімом Бец Ванька⁷⁾. На 95 виразів (2 позиції це ймення літераторів М. Горького — О.М. Пешкова й Кармена — О. Корнмана, що опи-

7) Бец Ванька, *Босяцкий словарь. Опыт словотолкователя выражений, употребляемых босяками, составлен по разным источникам*, Одесса 1903, с. 3-8.

сували життя одеських босяків) взято 2 з « наречія берлинських ворів » (*лампа* « поліцист », пор. нім. арг. *Lampe* « поліція », *Lamden* « досвідчений » 3070; *шкапник* « злодій-вломник », мабуть, калька нім. арг. *Schränker* « вломник » 5141, бо нім. *Schrank* « шафа »), а дальших 10 виразів узято з « наречія босяков Хитрова рынка в Москві » : (*бутырская*) *академия* « тюрма в Москві за Бутирською заставою », *выначить* « витягти з кишені » (пор. сх.-укр. арг. *занáчити* « добре заховати біля себе », що з циган. *te zanašavés* « загубити »), *глазистый* « бувалий », *дубак* « селянин », *затыривать* « починати » (до циган. *te tyrdés* « тягти », *te styrdés* « зняти, вкрати »), *сара* « гроші » (до тюрк *sary* « жовтий »), *сдербанить* « зняти » (пор. циган. *te styrdés* « тс, вкрати » чи й рос. *сдерётъ* « здерти »), *торговать* « красти » (« *приторговал*, украв »), *шемонить* « обмацувати, прощупувати » (нім. арг. *schemmen* « провірювати документи », *Schem* « ім'я, опінія » 4864; пор. нове сх.-укр. арг. *шмон* « ревізія », *шманать* « трусити »). Дальших 6 (за значенням — насправді 11) виразів позначені як тюремницькі (« арестантское ») : *бока с паутиной* « годинник з ланцюжком », *буснуть* « випити » (виводжене чи з рум. *bețiv* « п'яниця », чи з татар. *буза* « рід викислого напиту з проса », чи з англ. арг. *booze* « пити »), *гамырка* « горілка » (до нім. арг. *Gaumer* « спрага » 1668; за Фрідманом з їдд.-гебр. *gemuro* « частина талмуду », від якої, мовляв, теж у голові крутиться), *зайчики* « сірники » (мабуть, за просвітлими зайчиками від сонця на стіні), *каменный мешок* « камера-одиночка », *квас* « вино », *клоповник* « камера для арештованих » (до рос. *клоп* « блощиця »), *лопатошник* « портфель на гроші », *патока* « придирилиць, прізва для тюремного урядника », *просить на свечку* « побиття в'язнями новоприбулого » (пор. львів. тюр. *свічка* « намочений і скручений рушник », уживаний для вступного побиття новака на камері при грі в « останнє цілування покійникові », якого грає, поклавшись на столі старий в'язень, а всі ходять навкруг з такими « свічками », співаючи « Со святыми », і тоді нахилиються над « покійником », цілуючи його в лице : новака він при тім схвачує руками й ногами, тримає на собі, а всі інші б'ють « свічками »), *сливки от бешеной коровы* « горілка ». Вирази *каминный мішок* « карцер в тюрмі » й *молоко від скаженої корови* « горілка » знані арготичним системам на Україні й досі.

4 арготизми позначені як спеціально одеські (« одесское выражение ») : *баранжé* « холод », *б. пробирает* « холодно » (може, перевернена назва *борі* « морозного півн.-сх. вітру »), *баржáни* « нічліг » (мабуть, від ночування в *баржах*), *дикари* « одеські босяки » (може, до нім. арг. *Deckeler* « обманець при газартній грі » 975, чи *Decke* « сховок, криївка » 971), *тульч* « базар в Одесі » (пор. нове сх.-укр. *товкúчка*, *тúча* « міський базар »).

Решта ж — 73 вирази — льокалізаційних позначок не має. Деякі трапляються вже в попередньому джерелі. Назвемо всіх їх за азбукою : *аржан* « гроші » (франц. *argent* « тс; срібло »),

аферист «обманець», бекасы «паразити (воші)», бїмбир «кишеневий годинник», бомба «гроші» (може, звуконаподібне: пор. семінар. арг. дзїнькатори «тс»), боты, колеса «черевики» брюкаше «штани, панталони» (рос. брюки «тс») й арготичний суфікс -аше, пор. і -анжé в баранжé «холод» — ніби на «французський лад»), бубон «білий хліб», булер «карбованець» (може, перекручене рубель, рос. рубль?), гоп-кандия «шайка жуликів» (пор. арг. петерб. мазуриків гопать «волочитися й ночувати по вулицях»⁸⁾, і рос. злод. арг. гоп-стоп «грабіж перехожих на вулиці»⁹⁾, укр. бездомн. Гопца смиком, Гоп со смиком «кличка злодія»¹⁰⁾, та нім. арг. Kander, Kandierer «обманець» 2451), дикофт «голод», дикофт пробирает «голодний», на дикофте сидеть «голодувати» (первісно декокт «вивар з різних зел»), житель городской канавы «босьяк», жулик «злодій», жулябия «відчайдушний злодій» (до циган. žugí «ножик, ніж»), задать лататы «втекти» (може, звуконаподібне), зажилить «вкрасти» (зажилил «вкрав»; нині сх.-укр. арг. зажилить «позичити й не віддати»), запустил арапа «ошукав», кадык «злодій» (пор. кадет «злодійчук, що краде з возів»), кардиф «житній хліб», клифт «пальто» (нім. арг. Kliff, Kluft «одяг» 2736), кобел «селянин» (може, з озів. -укр. і рос. кобёл «собака»), корнуешь «розумієш?», корчи «примха», корчи строитъ «вередувати», мазурик «жулик», майнать «красти» (до моряць. майна! з італ. *attainare* «опустити вітрила»), на блат «лівою рукою під шию, а правим коліном у спину» (про техніку нападання), на стреме «сторожити» (про злодієвого спільника; мабуть до нім. арг. Strämmer, Strömer, Stromer «волоцюга, бродяга», stromen «волочитися» 5670), на шкентель «кинутися на кого» (мабуть, з моряць. шкентель «линва з бльоком на одному кінці» з голл. *schenkel* «тс»), наушники «побої», поймал наушников «був побитий» очко «вікно, квартира», океан «багато», палток «півкарбованець» (рос. полтинник «тс»), паук «міський поліцист» (пор. нім. арг. Spinne «крата» 5457), паяльник «що живе на кошт когось іншого» (пор. пай «уділ»), перетьритъ «передати в чужі руки» (до циг. *te tyrdés* «тягти»), подкандальники «маншети» (ніби «підкладки під наручні кайдани»), понт «обман», пустил понта «ошукав», роба «одяг» (мабуть, з італ. *roba* «товар, річ, сукня»), сбондить «вкрасти», сбондил «вкрав» (може, до понт бити «красти»), светляк «срібний карбованець», скакун/стрелок «злодій, що краде різні речі з повозок і бендюгів, брикарських возів» (до нім. арг. *schiessen* «(принагідно) красти» 4905), скорпионы «митні наглядачі», слимонить «вкрасти» (пор.

8) Максимов С.В., Сибирь и каторга (СПб. 1871¹⁾), т. IV, с. 203 : у 2. вид. *Собрание сочинений*, СПб. б. р.

9) Лихачев Д.С., Черты первобытного примитивизма воровской речи, *Язык и мышление*, т. 3-4, с. 83, Москва-Ленинград 1935.

10) Петров В., З фольклору правопорушників, *Етнографічний вісник*, кн. 2, с. 52, Київ 1926.

ск. -укр. арг. *лимони* « гроші », мабуть, метатеза з *мільйони* в оперті й на франц. *la monnaie* « монета, гроші », *смолка* « тютюн », *посмолить* « покурити », *сообразить* « вкрати » (рос. « по-, з-міркувати »), *спекся* « засуджений » (пор. сх. -укр. арг. *погоріть* « бути приловленим при крадіжці » й нім. арг. *verbrannt* « розпізнаний, відомий » 6042), *сучка* « копійка », в *тоске* « без грошей », *угольный факультет* « розвантажування вугілля », *фортовий* « на всі руки майстер » (до нім. арг. *Fahrt* « прошакувальна тура, крадіжна дія, добича з неї » 1270), *форты* « штани » (мабуть, з *ботфорты* « кавалерійські чоботи », франц. *bottes fortes* « ч. зі стоячими халявами »), *хромчить*, *хряпачь* « їсти », *циферблат* « обличчя » (пор. львів. арг. *циферблят* « тс »), *цывкати* « курити », *шпак* « що подає себе за когонебудь », *шпалеры* « банноти » (може, перекручене нім. арг. *Steiner* « гроші, більон » 5555), *штыры* « штани » (пор. сх.-укр. арг. *шкари* « тс », мабуть, до циган. *šharé* « одягати »), *штифты* « воші » (пор. одесь. арг. *шкіни* « тс », що з нім. арг. *Kinnim* « тс », *Kinne* « воша » 2617).

Наступний російський словник правопорушницьких арготизмів, зібраних по тюрмах Петербурга, Москви, Вильни, Варшави як теж Києва й Одеси — Трахтенберга В. Ф.¹¹⁾ — охоплює 758 арготизмів, з-поміж яких при 15 виразах стоїть позначка « південне », а при 9 « західне »: здебільша йдеться при тому про спільні українські й польські арготизми (відмічено окремо: 12 московських, 20 сибірських, 5 тюремних, 17 шулерських, 3 конокрадські, по 2 пачкарські й обманницькі та 1 кишеньковців). Окремо названо в передмові й тотожних 244 арготизми з книжки Брейтмана Г. Н.^{11а)} Серед « південних » виявляються деякі нові вирази а чи інші значення.

До таких 7 « південно-західних » арготизмів належать: *блатырь*, *блатырь-каин* « конокрад » (у попередніх джерелах це « скуповувач краденого »!), *гранд* « грабіж », *мбкрый гранд* « грабіж з убивством » (до нім. арг. *Grandmacher* « вломник-грабіжник », *grandig* « великий, (на)сильний » 1896), *зекс!* « небезпека! » (остережний вигук, знаний з арго Львова й нині, у сх.-укр. арго як калькове *шестая!* тлумачимо як адідацію до нім. *sechs* « 6 » з циган. *dzet* « масло », що в свою чергу було калькою нім. арг. *Butter*, 801, *Schmiere*, 5020 « вартовий, вояк »), *наховирка* « дорогоцінні камені » — хіба недокладне значення, бо там таки *шопенфиллер-наховирка* « злодій(ка), що краде виключно в юве-

11) Трахтенберг В.Ф., *Блатная музыка* (« жаргон » тюрмы). По материалам, собранным в пересыльных тюрмах: Петербургской, Московской (« Бутырки »), Виленской, Варшавской, Киевской и Одесской, в тюрмах: в « Крестах », в « Доме предварительного заключения », в « Дерябинских казармах » (Петербург), в « Каменщиках » (Москва), под ред. и с предисловием проф. И.А. Бодуэн-де-Куртенэ, СПб. 1908, с.V-XIX, 3-116.

11а) Брейтман Г.Н., *Преступный мир*. Очерки из быта профессиональных преступников, Киев 1901.

лірських крамницях » і йдеться радше про синонімне окреслення « злодій » (з нім. арг. *Machwire handeln* « бути кишеньковим злодієм » до їдд. *makriw sein* « наближуватися, тиснутися (до своєї жертви) » 3347), *пассер* « конокрад » (нім. арг. *Passer, Pascher* « скуповувач краденого; пачкар », мабуть, до циган. *paš* « пай, частка » 4059), *фикс* « золото » (нім. арг. *Fuchs* « тс » 1564, зі сх.-жид. вимовою). Дальших 8 арготизмів позначено лиш як « південні »: *катаев город* (пор. сх.-укр. арг. *закатать* « засудити »), *романов хутор* (натяк на династію Романових?), *царёва дача* (пор. підсов. арг. *курборт* « концтабір, заслання »), *цинга* (осман.-перс. *zindan* « карцер »), *пльнта* (може, з нім. арг. *Klemme* « тюрма » 2693, уподібненого до *цинга*?) « тюрма », *пльнтоваць* « відсиджувати вирок », *раклб* « босяк,-ки » (циган. *rakló* « хлопець нециган »), *форс* « гроші » (франц. *force* « сила », пор. і нім. арг. *mit halber Kraft fahren* « їхати залізницею чи поштовим возом лиш за напивок кондукторові чи візникові » 2909, дослівно « їхати половиною сили »), *хаза* « дім, квартира, кімната, на волі куток » (угор. *ház* « дім, будинок », поширене спершу в крамарсько-лірницьких арго України й Росії лемківськими й словацькими мандрівними ремісниками й торговцями, а підтримане лексеєю *хазяїн*).

З України, мабуть, походять у словнику В. Трахтенберга й окремі шулерські та конокрадницькі арготизми (напр. *паніч* « жеребець »).

Остання з черги збірка правопорушницьких арготизмів з-перед 1-ої світової війни це словник пристава Всеволода М. Попова¹²). На бл. 1700 гаслових виразів (при фразах тут чимало повторень) якась третина арготизмів зльокалізована: 83 « південні » (п), 32 « західні » (з), 208 « арештантських » (т), 74 « сибірських », 12 « московських », 1 « петербурзький », 17 « конокрадницьких », 35 « кишеньковецьких », 2 « залізничничко-злодійські », 1 « мешканнево-злодійський », 2 « вломницькі », 89 « шулерських » і 6 « обманницьких ». Розглянемо тут лиш « південні », себто з України. Деякі це просто українські діалектизми (*капелюш,-люх* « капелюх » пз, *шибиница* « шибениця » п). Повторена тут низка арготизмів, що раніш наводилися в Провіднику по Одесі, в Беца чи Трахтенберга — інколи в зміненій формі: *блатокай*, *блатак*, « скуповувач краденого » пз, *город катаев*, *дача царёва*, *пльнта*, *цинга*, *цынтова*, *романовский хутор* « тюрма » п, *пльнтоваць* « відсиджувати вирок », *марвихер* « кишеньковець злодій » пз, *марвихерша* « кишеньковець злодійка » пз, *аристократ-марвихер* « кишеньковець вищої кляси » пз, *масемат* « портмонетка » п, *наховирка* « дорогоцінні камені » пз, *наховирку-шоттенфиллер* « злодії в ювелірських крамницях » пз, *понт* « товпа » п (деінде « жертва шулера »), *понтцик* « зло-

12) Попов В.М., *Словарь воровского и арестантского языка*, Киев 1912, (Словарь, с. 13-98, і 128).

дій, спеціальністю якого є, зібравши товпу скандалом, бійкою тощо, красти у зібраних глядачів » п, *ракло* « босяк » п, *фартовик* « постійний і частий в'язень » пт, *красний фартовик*, *кряля-фартовик* « бувалий досвідчений в'язень » пт, *фартовіе ребята* « постійні, часті в'язні » пт, *фикс* « золото, золоті вироби » пз, *форс* « гроші » п, *хаза* « злодійська квартира » п (деінде « квартира хіпесниці, проститутки, що обкрадає клієнта »), *халамидник* « базарний злодюжка, босяк » п, *шнифер* « нічний злодій » п (деінде « касяр, вломник з пробиванням стін »), *шурьє* « вкрадені речі » п; арготизм *зекс* появляється тут у формі кальки : *шесть* « тихше, обережніше! » пз (т : « тюремний надзирач »).

Як « південні » арготизми називаються дальші позичення з арго їддіш, здебільша тотожні з німецьким « ротвельш » : *беремереойз* « шайка підпалювачів » пз (що Фрідман, с. 138, тлумачить як попсовану фразу « благословен Господь, що створив світ від вогню » з закінчення жидівської застільної молитви), *буцьгарня* « камера на поліційній станиці для витверезування » п (пор. нім. арг. Butz(mann), Putz « поліцист » 4414, контаміноване з *фурдгарня* « тюрма », франц. corps de garde « казарма » чи італ. corte di guardia « гавітваха, вартівня »), *вейс-шварц* « паспорт на чуже прізвище; незаповнений паспортний бланк » пз (нім. weiß-schwarz « біло-чорний »; пор. лшвів. арг. *білко* « документ, виказка »), *вешер* « злодій по залізничних вагонах » пз (нім. Wäscher « умивач, прибиральник », з чого рос. і укр. арг. *мійщик* і *мійка* « голильне вістря » як його знаряддя, — бо, вдаючи прибиральника вагону, обкрадав по переділах сонних пасажирів), *зуктер* « любовник, визискувач проститутки » пз (мабуть, від нім. арг. Sufft, Zohcht, Sohof « золото » 5375, спершу як якийсь пестливий епітет « мій золотий! », зрештою пор. ще Tochter « купець » 4775), *малина* « місце, де можна схватитися » пз (нім. арг. Maline, Molun « приют » 3667), *мельник* « шулер » п (пор. нім. арг. Mahl(en) « товариш » 3365 з циган. māl « тс », мабуть, лиш адідеоване до укр. *мельник*), *пономарь* « чванько » п (мабуть, з нім. арг. Ronim « лице, рот » 4306; пор. і гал.-бук. арг. *фуньо* « зарозумілець », *трáскати фунья* « вдавати пана », що хіба оперте й на жид. fun, нім. von як припрізвищеву ознаку шляхетства), *спринцевать* « ламати » п (нім. арг. ein-, spritzen « для кражі видушувати шибку вікна » 5489), *фрайер*, *фрейер* « жертва злодія » пз (нім. арг. Freier « тс; клієнт проститутки » 1536, первісно « жених »), *шитвис*, *шутвис* « невелика ватага правопорушників у 2-3 чоловіка » пз (їдд. šutwis, šitwis, гебр. šuttâ-phûth « товариство, гурт »).

Низка інших « південних » арготизмів В. Попова це або позичення або метафорно-метонімі переосмислення й термінологізм : *аба* « двогривенник » п (первісно назва різних монет на Закавказзі за ім'ям перського шаха Аббаса I (1586-1628) з його зображенням; пор. черніг. прощацьке *батуга*, *батіга* « копійка »), *антрацит* « махорка » п (може, за міццю чи барвою), *брус* « в'я-

зень, що вперше і випадком попав у тюрму» пт (розмовне «простак»), *брус лягавый* «в'язень-першак, що звільнений більше в тюрму не попаде» пт (арг. *лягавый* «поліційний агент», первісно «ловецький собака»), *брус шпановый* «в'язень-новак, що попався випадком за першу крадіж і в тюрмі вступає в члени гурта правопорушників» пт (арг. *шпанá* «вуличники, сірота», мабуть, за назвою *шпáнка* «раса еспанських овець»), *вертеть колесо* «брехати з ціллю добитися милостині» п, *дворянин* «що в потребі ночує на вулиці» п (первісно «шляхтич», тут калямбурове утворення до *двір* «подвір'я, загорода»), *с-, дрефить* «з-,лякатися» п (моряць. *дрейфувати* «зійти човном з наміченого курсу, будши гнаним водою» з голл. *drijven* «гнати»), *ежик* «цвях; ніжик» п, *запустить пистона* «залізи в чужу кишеню» п (франц. *piston* «кольба»), *кабурка* «витверезна камера» п (від *кобúра* «футляр для пістоля»?), *калымажня* «тюрма» п (ніби «заїзд», бо *колимáга* «великий тягаровий віз»), *клоповник* «камера при станиці поліції; нічлігарня» п, *круглье* «гроші» п (первісно «монети»), *наливать масло* «брехати, щоб добитися милостині» п (пор. арг. *заливати* «розказувати, задавати»), *метла* «каменичний сторож» пз (від замітального віника), *монах* «засланець у Сибір» п, *пустынник* «що не пам'ятає свого прізвища й походження» п (доречі, частий серед бродяг прийом, щоб, будши зловленому, не судитися за попередні провини), *моргалы* «очі» п, *орел* «втікач із каторги» пт, *пайщик* «експлуататор злодіїв під погрозою донести на поліцію» п, *наскудить* «чванитися» п, *поймать туза* «бути засудженим на каторжні роботи» п (ніби «витягти аса»), *петух* «начальник станції» п (мабуть, від червоної шапки; пор. нім. арг. *Hahn* «уніформований, підстаршина» 2016, дослівно «півень»), *пчельник* «трактор, куди збираються правопорушники для п'яничення й плянування» п, *серые* «одяг, сукні» пз, *хамутать* «брехати» п (може, з первісного **ку-мотати* з засекречувальним *ку-*, а чи похідне від *хомут*, ніби «накладати хомута», пор. розмовне *вбрати в шори* «обманути»), *чистяк* «обманець-аферист» п (може, з уваги на його обертання в вищих сферах).

Записувані російськими поліційними урядниками й росіянами дотичні арготизми подані лиш у російському озвученні. Подібно польський запис правопорушницьких арготизмів з Поділля-Басарабії й Волині подає лиш їх польську форму, спольщену хіба самим записувачем; ідеться про заподання підписані криптонімом J.P.¹³⁾, а передруковані К. Естрайхером¹⁴⁾, звідки їх приводимо. Йдеться про 29 арготизмів з Поділля-Басарабії й 53 з Волині. Лиш декотрі перетривали до нашого часу.

Серед подільсько-басарабських хіба найбільше метафорних

13) J.P., Szwargot złoczyńców. Z powodu artykułu K. E[streichera]. «Gwara złoczyńców», *Gazeta polska*, 1867.

14) E Streicher K., Szwargot więzienny, Kraków 1903.

перео́смысле́нь : *berezik* «ціпок оборонятися», *brasleyu* «кайда-ни», *brutal* «поліціянт», *swiryk* «шнур» (мабу́ть, з нім. *Zwirn* «пряжа»), *do ruchtu* «на крадіжку», *garlik* «клунок» (пор. укр. *гали́к* «гачок»), *gawała* «селянин» (пор. укр. *гéвал* «проста́к», пор. нім. арг. *Gavalo* «мішок» 1672, чи й *Gaver*, *Kaffer* «селянин» 2408), *głaza* «пашпорт», *кара́с* «денунціювати» (нім. арг. *карпен* «зраджувати» 2463), *закора́с* «зрадити, видати», *lalka* «старшина», *połotno* «стіна», *rafa* «тютюн», *wola* «папір», *wogona* «печатка», *zakarbować* «зробити вилім в тюрмі», *zarap-nać* «запросити кого», *żonaty* (*andrus*) *z turmą* «що вже раз відбув тюремне ув'язнення». Прониклих по́через а́рго і́дди́ш німецьких а́рготизмі́в не бра́к і тут : *jołt* «невправний злодій» (нім. арг. *Jeled* «хлопчак», *Jadl* «дитина» 2308), *wituszny* «чужий, неприналежний до злочину» (нім. арг. *wittisch* «чесний, селянський, простий, дурний» з півн.-нім. *witt* «білий, невинний» 6257). Чимало тут ви́разі́в неясного походження : *bełda* «вузда», *hankel* «сокира» (до нім. *Haske* «сапа»?), *kizma* «стіл», *kukieś* «тюремна палісада» *kukiczny* «в'язничний мур» (може, арг. *кі́ча*, *кі́чма́н* «тюрма», що з нім. арг. *Kitchen* «тс» 2640, з засе́кречува́льним *ку-?*), *ochot* «свічка», *rgujno* «дрючок з гачком» (може, поку́т. -бук. *пражі́на* «жердка, міра поля», рум.-болг. *prǎjina* «тс»?)^{14а} *nowak* «або», *zakimać* «вбити, задушити» (пор. арг. *кімати* «спати», що з нгр. *kimóme* «тс»).

Поді́бна спра́ва і з воли́нськи́ми злоді́йськи́ми а́рготизма́ми; зна́йдемо тут хі́ба біль́ше слі́дів лі́рницько-о́фенсько́го а́рго¹⁵). Є тут то́тожні́ з поді́льськи́ми : *brasleyu*, *do ruchtu*, *głaza*, *jołt*, *кара́с* (зві́дки *карарнік* «обтяжуючий свідок»), *nowak*, *wituszny*, *закора́с*, *закума́с*, *żonaty* (і до того *żonka* «тюрма»). Є метафо́рні переосмысле́ння : *brzytwy* «карти до гри», *gołoboka* «кожух», *jeź*, *jerzyk* «свиня», *krowa* «люлька», *mouczan* «вівця», *namitka* «вузда», *puścić kogucika/piwnika* «підпалити», *siano* «тютюн» (пор. нім. арг. *Heu* «тс» 2156), *skoki* «чоботи», *wylepić z doliny* «війняти з кишені» (пор. чесь.-поль. арг. *dolina* «кишеня»). А́рготично-суфікса́льним утво́рення́м є *palenda* «тютюн» (пор. поль. *palic* «курити»). Ви́рази *piwnik* «півень», *manić* «обманювати» взяті з украї́нськи́х гові́рок і а́рготизма́ми не є. По́зичення́ з руму́нщини́ це : *тука* «злодій початківець» (рум. *mic* «малий»), *waka* «корова» (рум. *vacă* «тс»). Де́що взя́те з ци́ганщини́ : *czeredyna* «іздний кінь» (може, циг. *čordo* «вкраде-ний» ади́деоване до *череда?*), *grups* «віл» (може, циг. *grast* «кінь», бо «віл» *gurúv*), *łokszyna* «ліс» (пор. лі́рн. арг. *о́ксим*, *вошúт* «тс» з циг. *veš* «тс» і нгр. *oksyá*; «бук»). З лі́рницько-про́шацько́го а́рготично́го *ду́літи* «курити» (з лит. *dūlėti* «тли-

14а) Пор. і зах.-полісь. *парові́на* «хаволода, запрута» (Остромичі бл. Кобриня).

15) Про а́рго лі́рників, див. Горба́ч О., А́рго украї́нськи́х лі́рників, *Наукові записки УВУ*, ч. 1, с. 7-44, Мюнхен 1957.

ти») взяте *doić* «курити», адідеоване до *доїти*. Дещо запозичене тут з німецької мови, в тому й з аргі — певно почерез іддіш: *błatny* «зłodій, товариш», *gałach* «священик» (нім. арг. *Gallach* «тс» 1625), *chabal, -bol* «коханець» (може, до нім. арг. *Keibe* (1) «жінка, полюбовниця» 2554), *grand* «грабіжник; вбивство», *granda* «розбій», *kiesuć* «пити» (мабуть, перекручене лірн. арг. *кірити* «п'яничити», що з ідд. *šikiren* «тс», нім. арг. *schickern* «пити» 4888, а чи лит. *gėrti* «пити»), *szaber* «лом, свердел для муру», *sznif* «нічна крадіж», *sztynur* «виявлення украдених речей чи їх власника» (пор. нім. арг. *die Steine brennen* «поліція стежить гостро» 5556), *szrajbować* «писати» (нім. *schreiben* «тс»), *szufir* «галас при поміченій крадежі» (пор. раніше *шўхер* «тс»), *szurga* «в'їжджений кінь» (пор. нім. арг. *Schur(ri)g, Sore* «товар, зłodійська добича» 5395), *wydra* «витрих до колодок», *zasypać się* «видати себе самого» (калька до нім. арг. *Verschütt gehen* «бути арештованим» *Verschütt* «ув'язнення» 6090). Походження низки арготизмів неясне: *geś* «німець» (може, поль.-рос. перекручення нім. імени *Hans?*), *karmel* «німець», *łabować* «красти», *łepi się* «мати» (пор. лірн. арг. *єпить* «є»), *mitger* «ціпок для оборони» *unegr* «витрих до залізних пут у коня» (пор. *видр(a)* «витрих»), *wertrak* «горілка» (може, якесь нім. **Warmtrunk* «теплий напиток?»).

Якщо мова про літературні твори згаданого часу, то тюремницько-правопорушницькі арготизми з України зустрічаються всього в небагатьох випадках.

В. Стратен¹⁶⁾ цитує з недоступних нам нарисів описувача одеського дна Кармена (Корнмана Л.О.) «На дне Одессы» (1904) 7 арготизмів балабарської мови проститутток: *бирлять* «пити», *кир'яный* «п'яний», *мотрачки* «очі», *скирять* «говорити», *хромчать* «їсти», *хромчальник* «рот», *шпилять* «грати», — а згодом дальших 5 босяцьких: *баржан* «нічлігарня», *левировати*, голл. *laveeren* «кружляти»), *причиндалы* «речі», *ракло* «босяк», *хламида* «подертий одяг» (з опов. «Дикари, из жизни обитателей одесского порта», 1901).

В українській літературі перед 1-ою світовою війною використані східноукраїнські правопорушницько-тюремні арготизми в оповіданнях Архипа Тесленка¹⁷⁾ (В тюрмі, 1910, У пазурях у людини, 1912) та Володимира Винниченка¹⁸⁾ (Твори, 1919 :

16) Стратен В.В., Аргі и арготизми, Труды Комиссии по русскому языку, т. I, Ленинград 1931, с. 132, 144-45.

17) Тесленко А., Твори, Київ 1956.

18) Винниченко В., Твори, т. I-XI, Київ 1919; Оповідання, Підготовка текстів, упорядкування та критико-біографічний нарис М. Мольнара, Братіслава 1968. — З тюремницькими арготизмами міг Винниченко познайомитися під час кількох разів ув'язнень у Києві 1902, 1903-04, 1907 як і при нелегальному переході австрійсько-російського кордону.

II : Темна сила, Честь, Хто ворог?, III : Глум, V : Таємність, IX : Босяк, Галісман, Терень і ін.).

Куди ширший вжиток лівобережних¹⁹⁾ арготизмів застосував у мові відповідних персонажів — злодіїв і конокрадів — у тюремних оповіданнях А. Тесленко; їх понад 70 (неодне в тому, може, виявиться говірковим вульгаризмом): *аріяка*, *оріяк(а)* « злодюга » (як і сх.-укр. *урка* « вуличник », мабуть, з тюркського, пор. *ногай-каракалп. уры, урлыкшы, урлакай* « злодій »), *афера* « обман », *барахло* « одягові речі », *бароха* « пан » (рос. *барин* « тс »), *батьа* звертання до злодія, *бички* « недокурки », *блатний* « злодійський », *зблатувати* « завербувати до злодійської шайки », *босявка* « босяк », *вгенати* « зарізати », *вистрілити/вистрелить* « випрошакувати », *вкутувати* « їсти », *вова* « чужа, непорядник », *гад* « поганець », *догирити* « донести », *дукар* « багач », *дуки*, *дукарня* « багатії », *жлоб* « селянин, багач » (поль. арг. *źłób, źłobak* « несимпатична людина », первісно « жоліб »), *жулик* « обманець », *заїхати* « вдарити (по лиці) », *засипати* « видати поліції », *здать* « продати (коней) », *зментати* « заховати », *зрябіти* « налякатися », *кleshні* « ноги », *клинець* « копійка », *клюква* « церква » (почерез тат.-осман. *kilise* з нгр. *ekklesia* « тс », пор. лірн. арг. *кльса* « тс »), *коти* « рід чобіт », *куб* « мітла », *кубрячить* « бенкетувати » (пор. рос. *кубра* « лайдак », лірн. арг. *кубрак* « прошак »), *лацур'я*, *лупеття* « обірванці », *лягавий* « агент (поліції) », *маруха* « дівчина, коханка », *масалка* « салдат, вартовий », *мент* « ключник; вартовий », *надурняка* « даром », *надути* « обманувати », *нагорить* « біда буде », *накрити* « зловити », *налигувати* « обманувати », *налигати* « взяти », *налити* « присудити », *наполоти* « назбирати (недокурків) », *натичка* « ціпок », *одлатать* « побити », *перо* « ніж », *політика*, *поликанти* « політ'в'язні », *потерть* « дрібненький тютюн », *пошевельювати* « ходити », *прижарити* « засудити », *пришити* « вбити », *прозурка* « вовчок, отвір у камерних дверях », *пувичка* « кресало », *розделати* « обікрасти », *розмолоти* « розголосити », *сармак* « гроші », *сено* « тютюн », *сідать* на скамейки « красти коней », *скамейка* « кінь » (хіба « переклад » з лірн.-офен. *ловак, лава(к)* « тс », що з угор. *ló* мн. *lavak* « тс »), *скамеєчник* « конокрад », *скокар* « вломник », *стяпати* « вкрасти (коней) », *сука* « донощик », *товчок* « базар, біржа праці », *тябричити* « красти », *улизнути* « втекти », *фартовий* « злодій(ський); тюремник », *фраїр* « простака, дурак », *фрукт* « людець, пташок », *харя* « обличчя », *хрюкнуть* « випити », *хурделе-* (*бателе*) « циган » (може, з циг. *пхурдыдырб* « старший » чи *кхэратунб* « хазяїн » ?), *на цинку* « на сторожі », *шмара* « повія », *шоста!* « увага! », *шпалер* « револьвер » (якесь нім. арг.

19) Тесленко перебував у 1905 та 1906-08 рр. по різних тюрмах Полтавщини (Лохвиця, Миргород, Лубни) і пройшов двічі етапом через московські Бутирки на заслання у В'ятську губернію. Див. вступна стаття Крашової В. до « Творів », Київ 1956, с. 16-20.

*Speier, пор. зах.-укр. арг. сплюв(а) «тс»), *шухар* «галас нападеного».

Близько 50 південно-українських босяцько-тюремницьких, а частково й підпільницьких арготизмів у прозі В. Винниченка відображує куди нижчий ступінь насиченості мови персонажів цією лексикою в нього: *барбосяка* «лайдак» (за кличкою собаки *барббс*, що з франц. *barbichon* «малий пудель»), *большак* «більшовик», *буцигарня* «сільська тюрма», *валяй!* «вперед!», *валять ваньку/шпака* «вдавати дурного; возитися», *викласти* «видати при допитах», *грудочка* «коробочка сірників», *в градусі* «в добрій формі», *двадцять-два* «жандарм» (з газардної гри в «21 очко», де отже витягнене «22-е очко» вже «небезпека» — програвш), *дурноляпи* «дурні» (пор. розмовне *ляпати* «говорити»), *жар!* «іди!», *жулики* «волоцюги», *засипатися* «попастися», *засміятися на кутні* «померти» (мовляв, скелетовий череп з його показаними й кутними, черінними зубами «сміється»), *здрефити* «налякатися», *зевать* «говорити», *кальоша*, *каюк* «кінець, смерть» (мабуть, перекручення з нім. *kaputt*, арг. *Карроре* «тс» 2469), *карцур* «карцер», *катавасія* «гармідер», *катай!* «давай, наливай!», *кондрашка* «смерть» (мабуть до сх.-укр. арг. *канá*, *ханá* «тс»), що з циг. *хасинó* «пропаща справа»), *лапацон*, *лапацня* «заробітчанин-росіянин» (мабуть, стільки що «лапотник» з білоруською вимовою; пор. півн.-наддністр. *ляпацян* «сезоновий робітник-мазур на фільварку»), *лід* «сірники», *масалка* «дурак», *митюжок* «мітінг», *нахрап* «риск, зухвалість», *околодох* «поліцейський», *підкласти свиню* «підвести», *плітувать* «тікати» (до нім. арг. *Ple(i)te* «втеча» 4248), *покойницька* «камера смертників», *приставлять манери* «вдавати дурного», *пришити* «пробити (ножем)», *провалитися* «впасти при ревізії», *прочитатъ тропарів* «побити», *рибки* (хочеться) «покурити», *роздабарювать* «балакати» (нім. арг. *dibbern* «тс» 1007), *сіно* «тютюн», *сотка* «пляшка горілки», *сука* «донощик», *не до талії* «непідхожий» (мабуть, за *талією* «колодою карт»), *на ура* (тікати) «зухвало, з ризком» (первісно про етап каторжників, що за домовленням на крик «Ура!» розбігалися з-під конвою в догідному місці), *фараони* «днювальні вояки-доглядачі» (з семінар. арго; за 1-им ірмосом канону де *фараон* з колесницею — це гонитель і «мучитель ізраїльтян», що тоне в Червоному морі), *халамидник* «обірванець», *харцизники* «прикордонна сторожа» (мабуть, *акцизники* адідеоване до *харциз*, що з осман. *hırsuz* «злодій»), *харя* «обличчя», *хвартовий* «кримінальний в'язень», *хлюст* «волоцюга», *храп* «лице», *ціпка* «миленький» (у повій), *чиста* «нерозконспірована поліцією підпільна квартира», *шабашувати* «не працювати», *шпана* «простий в'язень» *шпижок* «поліційний шпик», *щит* «зовнішній заслонний кіш тюремного вікна», *явка* «підпільницька квартира».

Тоді як у поліційних словниках переважають термінологічні арготизми, спершу чужого походження, з часом кальковані, то в

літературних творах маємо до діла хіба з поширенішими арготизмами, що перейшли чи переходять у сленгізми нижчих соціальних прошарків. І переважають тут метонімно-метафорні утворення з зіслов'янщеного чи слов'янського лексичного матеріалу.

Справжній залив арготичною правопорушницькою лексикою розмовної мови головно вояцтва, матросів а далі й учнів та студентів наступив у 1-ій світовій війні і в революцію. Після того проникли вони масово в мову персонажів прози й драми міжвоєнного часу у творах І. Микитенка, Г. Брасюка, Л. Первомайського, О. Корнійчука та ін. — подібно зрештою, як і в російських авторів, що увели в данотематичних творах арготизми з України (І. Бабель, А. Свірський, О. Малишкін і ін.).

1970